

Párizsi levelek

Walter Benjamin először 1926-ban töltött hosszabb időt Párizsban, majd 1933 márciusában emigrált; a Németországból való végleges kiutasítására pedig 1939-ben került sor. Az emigráció nemcsak a kulturális közeg elvesztését, hanem helyenként a szegénységet, sőt a mélyszegénységet jelentette számára. „Benjamin élet- és publikációs feltételei a párizsi emigrációban állandóan a pénzügyi létminimum határán mozogtak. [...] Nem az utazás örömeiből, hanem az anyagi szűkösségből fakadó helyzetváltoztatások vezetnek el többször is San Remóba, ahol egykori feleségének panziójában ingyen lakhat. Aztán újra és újra Ibiza tartózkodik, mert ott alacsonyabbak voltak a létfenntartás költségei, és látogatásokat tesz Brechnél Dániában. Párizsban újabb és újabb lakásokba költözik, lehetőleg nagyon kedvezményes vagy minimális lakbérért.”¹ Ilyenek voltak a 20. század egyik legnagyobb és legeredetibb gondolkodójának fojtogató és megalázó mindennapjai – életének utolsó tíz évében. De még ennél is van rosszabb: már ide is úgy menekült a náci Németországból, pontosabban Berlinből. És van mögötte néhány hatalmas magánéleti kudarc: 1925-ben a frankfurti egyetem germanisztikai intézetében elutasítják a habilitációs kérelmét, és 1930-ban elválík Dora Sophie Kellnertől, akivel 1917-ben házasodtak össze, és volt egy közös fiuk is. És persze voltak szép sikerei is: a Weimari Köztársaság második felének egyik legjelentősebb német irodalomkritikusává küzdötte fel magát. Baráti szálak fűzték a kor talán legjelentősebb költőjéhez, Hugo von Hofmannsthalhoz, vonzások és taszítások kötötték a George-körhöz. És igazából itt, ebben a párizsi emigrációban vált esztétává, a kor egyik legjelentősebb művészetfilozófusává (A műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korában című tanulmányával). Ritkán szokták észrevenni, hogy ezzel párhuzamosan még valami lejátszódott a gondolkodásában: az emigrációban a saját, személyes életét is megpróbálja újragondolni és újraszervezni. Ezért is értékelődik fel az ennek a célnak jól megfelelő levélforma: illetve talán pontosabb azt mondani, hogy az ebben a formában lévő lehetőségeket próbálja most még jobban kiaknázni.² A levelek adják most az élet kontinuitásának és újraformálásának műfaji kereteit. Talán közhely: az emigrációs lét nagyon hangsúlyosan veti fel az identitás kérdését, az emigráció ugyanis evidensen az identitás megingását váltja ki. Vagyis az identitást itt és ilyen körülmények között újra meg kell konstruálni. Ennek az egyik aspektusa a művek megalkotása, a másik viszont a személyes kapcsolatok újragondolása. És erre bőven van is idő: az új kapcsolatok csak nagyon nehezen jönnek létre, ezek útjába állandóan kulturális és mentális különbségek kerülnek. Az emigrált ember magányos. Állandóan a magánnyal küzd, de végtelenül vonzódik is a magányhoz. (Ebből az ördögi körből adódik az állandó kétségbeesés, a depressziós rohamok és az öngyilkossági gondolatok.) Figyeljük meg, hogy Benjamin milyen szívesen beszél a párizsi időjárásról, és ezen belül arról, hogy Párizsban

¹ Nadine Werner: Zeit und Person. In: Burkhardt Lindner (szerk.): *Benjamin Handbuch*. J. B. Metzler, 2011, 6–7.

² Ekkoriban jelent meg, de már régebben készült a *Német emberek* című levélgyűjteménye.

állandóan esik az eső. Ismerjük Rilke híres mondatát: „Die Einsamkeit ist wie ein Regen.”³ („A magány olyan, mint az eső.”) És lehet, hogy ez fordítva is igaz: az eső a magány általános allegóriája. Ez a magány nem oldható fel, mégis egyszerűbb belőle visszalépni a saját múlt felé, mint előrefutni az új életbe. Ebben a fundamentális magányban Benjamin számára nagyon fontos volt a nőkhöz fűződő viszonyainak rendezése és újragondolása. Az emigrációs időszakban ez alapvető életfeladattá vált számára.

Nagyjából ez volt az a háttér, amely előtt mobilizálja a levél műfaját. A Scholem és Adorno által kiadott kétkötetes válogatott levélgyűjtemény ezt mintha tagadni próbálná. Ebben ugyanis csak nagyon kevés női címzett található. Ezeknek a leveleknek mindenestre nagy érzelmi töltetük van, amely a mai olvasót is rabul ejti. Benjamin visszahúzódo szeretettel ír mindenkinek: itt már nincsenek szemrehányások és veszekedések, ki nem hordott és elfojtott konfliktusok. A fundamentális magánnyal megvert ember már nem veszekszik; megadta magát, meg úgy is gondolja, senki sem méltó arra, hogy veszekedjen vele. Meg miért is? Az emigráció az életnek amúgy is egy olyan törése, amikor visszavonhatatlanul és az egyén irányítása nélkül új életszakasz kezdődik. Itt most minden levélben jól érezhető (igaz, nem teljesen egyenletesen), hogy a személyes kapcsolat és a személyes élet alárendelt a munkának, a műveknek. A levelekben mindig munkáról van szó, projektekről, művekről, publikációkról – és már csak ezek perifériáján szerepel az, amit életkörülményeknek nevezhetünk. Benjamin a leginkább attól a kérdéstől retteget, hogy miből fog megélni – ezt csak nagyon ritkán akarja vagy meri szóba hozni. Mintha azt szeretné, hogy ne is sejtse vagy érezze senki, hogy ez a kérdés számára létezik. Hogy számára ez most a legfontosabb kérdés – mert nem is az. Inkább a barátnőivel is elméleti kérdésekről beszél, néha kicsit leckéztetve őket („remélem olvastad...”), néha valószínűleg messze túlbecsülve a képességeiket és a fölkészültségüket, a saját szintjére emeli föl őket, mint amikor például az új „nyelvfilozófiai” koncepciójába próbálja beavatni őket. Azt mindenestre egyáltalán nem tudjuk meg, hogy melyikük lehetett volna Benjamin legjobb szellemi társa. Valószínűleg egyiknek sem volt erre esélye.

Azt hiszem, ők négyen – Julia Cohn, Asja Lacis, Gretel Karplus és Margarete Steffin – voltak Benjamin legjobb barátnői a párizsi emigrációban. Vagy mégsem (egészen): a volt feleségével Benjaminsnak különleges viszonya volt, elfogadta, kénytelen volt elfogadni tőle a megélhetésben nyújtott segítségét. De ő már nem barátnő. A másik négy nő ugyanakkor több is, mint barátnő; mind a négyükhöz nyílt vagy rejtett szerelmi vonzalom is köti. Kettőjükhöz egykor valóságos szerelmi viszony fűzte, egyhez nem tudjuk, egyhez pedig biztosan nem (vele még magázódik is). A legutolsó esetet leszámítva „átmentett” kapcsolatokról van szó; tudjuk, az emigráció jó talajt nyújt a kapcsolatok „átmentésének” is. Mit jelent ez az „átmentés”? Egyfajta transzformációt: próbáljuk ki, tudunk-e másról is beszélni, mint a szerelmünkről, magunkról, az érzelmeinkről. De akkor miről? Művekről, gondolatokról, publikációkról. És ez még nem jelenti azt, hogy ezek a levelek érzelmentesek lennének. (Egyébként nem éreznénk olyan határozottan, hogy a viszony valahol a barátság és a szerelem között lebeg.) Az érzelmet helyét minden esetben egy gesztus veszi át: valamilyen nagyon apró kis gyengédség, amely jól mutatja a kapcsolat hőfokát. És ez korántsem azonos a négy levélben: a legmelegebb és a leggyengédebb kapcsolat Gretel Karplushoz fűzte. Miközben azt is érezzük, hogy itt bizonyos értelemben már túl is vagyunk a szerelmen.

³ Rainer Maria Rilke: *Einsamkeit*. In: *Sämtliche Werke*, 1. kötet. Wiesbaden, 1955, 397.

Jula Cohnnak

Benjamin Jula Cohnnak ajánlotta a húszas évek első felében készült és 1924–25-ben megjelent, Goethe *Wahlverwandschaften* (magyarul Vonzások és választások) című regényéről szóló, alapvető jelentőségű nagytanulmányát. A dolgozat mottója Friedrich Gottlieb Klopstocktól származik: „Ki vakon választ, áldozati füst | Vág szemébe”. Ezt Benjamin mintegy beleírja Jula Cohn emlékkönyvébe. Tessék választani – még hozzá tudatosan és meggondoltan! Történt ugyanis, hogy Benjamin Dora Sophie Kellnerrel 1917-ben kötött házassága a húszas évek elejére szétesett.⁴ A részleteket nem ismerjük, és nem is akarjuk. Mindenesetre az biztos, hogy Dora Kellner Benjamin egyik gyerekkori barátjával, Ernst Schoennel (aki Edgar Varèse-nél tanult zeneszerzést, és a frankfurti rádió zenei szerkesztője volt) állt össze, miközben Benjamin a heidelbergi szobrásznővel, Jula Cohnnal kezdett szerelmi viszonyba. (A „vonzások” és „választások” valóságos konstellációja állt föl.)⁵ Hogy boldog volt-e ez az utóbbi szerelem, nem tudjuk. Csak az biztos, hogy 1926 áprilisában már vége is volt; Jula Cohn házasodni készült – mással. Benjamin nem tesz szemrehányást, de saját – továbbra is fennálló – vonzalmát azért érzékelteti. Habár a kapcsolaton addigra már ő is messze túl van.

Párizs, 1926. április 30.

Kedves Jula,

E szavakkal kettős fölszentelést hajtok végre: egy új tolltartót és egy újfajta papírt szentelek fel; ezt az utóbbit természetesen neked tartom fent mint levélpapírt; az erre írt soraimból válik a legértékesebb kéziratom, egy olyan színben, amit régóta keresem, és amely a legjobb gondolatokat csalogatja ki belőlem. A melegebb időben – nem süt a nap, de a fagyos hideg hetek után az utcákon hirtelen a nyári fülledtség terül el – fokozatosan újra feltűnök a városban és az életben. Az utolsó heteimet félelmetes depresszióban töltöttem. Természetesen ez az oka annak, hogy az utóbbi időben semmit sem hallottál rólam. Még nem voltam a *foire-on* (a nagy mézeskalácsvásáron), és az íróasztalon még nincs egy darab sütemény neked. Éjjel-nappal esett, erre még gondolni se mertem volna. De mire olvasod ezt a levelet, már minden elrendeződött. Csakhogy ezt a kigon-

⁴ *A német szomorújáték eredete* című mű ajánlása így szól: „Terv: 1916. Kidolgozás: 1925. Ma is, mint akkor, feleségemnek [Dora Sophie Kellnernek] ajánlom.” Fordította: Rajnai László. Erről az egyszerű ajánlásról is sokat lehetne beszélni, de talán két aspektust érdemes kiemelni. (1) Az ajánlás mögött szerelmi vonzalom áll, és (2) ez a vonzalom fönnáll a Jula Cohnnal való affér, illetve az Asja Lacisszal kialakult viharos szerelem után és ellenében is. Lásd a következő részt.

⁵ Benjamin egyik legfontosabb irodalomkritikája Goethe *Wahlverwandschaften* című regényéről készült. Az 1960-as évektől a 20. század egyik legjelentősebb és legszuggesztívebb esztétikai és irodalomelméleti tanulmányának számít. Történetileg tekintve azonban a recepció sokáig megosztott volt, az egyik oldalon állt az elvetés, a másikon a mély tisztelet. Az elvetés indokai a homályos stílus, a megütköztető kifejezésmód és az irodalomkritikára vonatkozó általános elképzelés volt. De aztán a hatvanas évek végétől egyre inkább a kultúratudományok egyik alapító dokumentumaként fogadták be. Goethe művének címe nehezen fordítható le (szó szerint azt jelenti, hogy választott rokonság, amely szemben áll a vérrokonsággal, ugyanakkor egy kémiai fogalom is, és ekként cserebomlást jelent). Kemenczky Kálmán 1894-ben *Lélekkonkságnak*, Vas István pedig 1949-ben *Vonzásoknak és választásoknak* fordította. Az utóbbi vált elfogadottá.

dolt mézeskalács-történetet plasztikusabbnak, monumentálisabbnak és kevésbé fogyaszthatónak (igen, fogyaszthatónak) gondoltam el, mint ahogy Te értetted: nem közeli visszatérés jeleként (nem gondoltam rá, hogy már kőkemény lehet, mire Te megjössz). Nagyon sokat gondolok Rád, és sokszor kívánom, bárcsak itt lennél velem a szobámban, amely semmiben sem hasonlít a szobámhoz Caprin, és amely mégis nagyon tetszene Neked – és te nekem *benne*. De egyelőre nem akarok hazajönni, hanem inkább ebben a városban szeretném kipróbálni a hódító erőmet, amely a maga szövetségesevé teszi az időt. Ez a türelem ad nekem egyfajta tunyaságot, amely szinte már túl nagy is. Szinte semmit nem látok abból, amit „látni” kell, sokkal kevesebbet teszek, mint amennyit tenni kellene, és nem nagyon tudok többet tető alá hozni, mint a fordításokat. Azért van néhány kivétel is természetesen. A *Hotel des Ventes*-ben (a legnagyobb párizsi aukciós ház – egy olyan intézmény, amelyhez fogható nincs Berlinben) éppolyan jól kiismerem magam, mint egy párizsi. Már sok könyvárverezésem vettem részt (amelyekre ott mások mellett sor kerül), és sokat tanultam, habár általában keveset vásároltam. És amikor a legrosszabb állapotban voltam, az egész Proustot a sarokba dobtam, és egyedül csak saját magamnak dolgoztam, és írtam néhány jegyzetet: ezek között van egy nagyon szép a matrózokról (arról, hogy ők hogyan látják a világot), aztán írtam egyet a reklámról, egy másikat az újságárúsnőről, a halálbüntetésről, a vásárokról, a céllövöldékről, és egyet Karl Krausról – ezek mind keserű gyógynövények, amelyeket most ültettem el egy *konyhakert*-ben.⁶ És te most hercegkisasszonyként Gundolf fejét és az én fejemet áthelyezted a te várharcaidba,⁷ és ezekben most összevissza rosszalkodsz (én ebben nem akarok megszakítani, inkább gyorsan küldök egy csókot). De tán mégis mesélhetnél nekem valamit Gundolf berlini napjairól (természetesen nem vagyok annyira szégyentelen, hogy bizalmasságokat kérdezzek tőled, és ezért a lehető legszerényebben, néhány hazugsággal is beérvén). A legszívesebben fölhívnálak, de az emberi technika még nem jutott el addig, hogy egy ilyen távolsági beszélgetést le lehetne folytatni Párizs és Berlin között. [...]

Elkezdtem franciaórákat venni az *École normale supérieure* egyik diákjától, de ezek az órák túl drágák nekem, valószínűleg valami más megoldás után kell néznem. De pillanatnyilag azzal vagyok elfoglalva, hogy egy kicsit közelebből is megismerjem ezeknek a diákoknak az életét (akik úgy a húszas éveik elején járnak), ezért egyelőre még megtartom. Talán legközelebb többet mesélek neked erről. Itt lassan megismerkedem a magány iránti vágygal, amelyet az eddigi életem során még nem ismertem. Ez, bármilyen különösen hangozzék is, csak a fonákja annak, hogy itt nagyon magányos vagyok. Hessel⁸ kellemes és Ernst Bloch⁹ problematikus jelenléte ezen természetesen nem sokat változtat. Blochot természetesen nagyon tisztetem, mint az én dolgaimnak a legjobb ismerőjét (sokkal tájéko-

⁶ Munkálatok és előmunkálatok az *Egyirányú utca* című műhöz, amely majd 1928-ban fog megjelenni a Rowohlt Verlagnál.

⁷ Julia Cohn Gundolf fejről is készített egy szobrot.

⁸ Franz Hessel Freiburgban, Münchenben, Berlinben és Párizsban végezte tanulmányait; 1919-től 1938-ig a Rowohlt Verlag lektora volt.

⁹ Ernst Bloch filozófus fizikát, zenét és filozófiát tanult Münchenben és Würzburgban; 1918-ban jelent meg *Az utópia szelleme* című műve, amely az I. világháború utáni korszak egyik legfontosabb könyve volt.

zottabb, mint én magam, mert nemcsak mindent tud, amit valaha is írtam, hanem még az évekkel ezelőtt kiejtett szavaimat is mind ismeri). De miközben én megpróbálom teljesen átadni magam a párizsi élet jelenségeinek, az ő vágya mindig Garmisch marad, amihez újra és újra visszatér. Természetesen időnként más alakok is fel-feltűnnek. Tegnap este beszéltem Valeska Gerttel,¹⁰ aki a következő héten táncestet fog adni. Karl Kraus is itt volt, akivel sajnos nem törődtem.¹¹ [...]

A jegyzeteim, amelyeket neked Egon Wallach küldött el, a *Frankfurter Zeitung*-ban jelentek meg.¹²

Jula, nagyon kérlek, írd nekem egy szép, használható levelet, amelyet megmutathatok Párizsban. És ti mikor? Tudnál nekem adni valamilyen támpontot az esküvői ajándékokhoz? Ilyen szegényen nekem természetesen nem könnyű, hogy kettőtöknek együtt valamit ajándékozzak. Kérek szépen valamilyen javaslatot. [...] A nap ráesik a papíromra, és most le is zárom ezt a levelet; az elmúlt napok borús hangulatú Párizsából itt küldök neked egy giccses gyöngyvirág-üdvözetet,

a te Waltered

Asja Lacisnak

Anna Ernesztovna Lacis Benjamin életének talán legnagyobb szerelme volt. 1924-ben Capri szigetén ismerkedett meg vele, a lett harcos, bolsevik nővel, aki ekkoriban Bernhard Reich élettársa volt. „A Walter Benjamin és Asja Lacis közötti barátságról a kutatásban viták dúlnak. Egyesek úgy látják, hogy ez a barátság terelte Benjaminget a marxizmus felé; mások szerint Benjamin az intellektuális csigaházba való visszahúzódság felé tartott, és már buzgón azon fáradozott, hogy belevesse magát a misztikus gondolkodás karjaiba.”¹³ Lacis 1922 óta már viszonylag sok időt töltött Németországban, aztán visszamegy; Benjamin 1925-ben Rigában, majd 1926–27 fordulóján Moszkvában is meglátogatja; de érdemleges közeledésre nem kerül sor. „Ma nem fogom látni Asját. [...] Még csak egy hete vagyok itt, s máris egyre növekvő nehézségekkel kell számolnom akkor is, ha pusztán látni akarom, nemhogy kettesben lenni vele.”¹⁴ Aztán 1928 nyarán Lacis Berlinbe jött, ahol egy ideig Benjamingal élt együtt a Düsseldorf Strasse 42-ben. Benjamin neki ajánlotta az Egyirányú utca című 1928-as kötetét. „Ez az utca / az Asja Lacis utca / – arról az útról kapta a nevét, / melyet ő tört, / mérnök lévén, / a szerzőben.”¹⁵ Erről az ajánlásról írta később Lacis: „Szeretném megjegyezni, hogy az ajánlás az Egyirányú

¹⁰ Valeska Gert (*Gertrud Valesca Samosch*, 1892–1978) 1916-ban debütált mint táncosnő, nem sokkal később a *Münchner Kammerspiele* szerződtette. Szólótáncosként már az I. világháború utolsó éveiben nagy sikerei voltak, mind Münchenben, mind Berlinben. A tánc egy sajátos válfaját teremtette meg, az excentrikus táncpantomimot, amelyben a modern nagyvárosi élet mozgás- és gesztusvilágát képezte le és integrálta.

¹¹ Karl Kraus (1874–1936) osztrák író, publicista és satirikus; 1899-től szerkesztette a *Die Fackel* című lapot. Irodalmi főműve *Az emberiség végnapjai*.

¹² *Kleine Illumination*. *Frankfurter Zeitung*, 1926. április 14.

¹³ Martin Vialon: *Zur Geschichte einer Freundschaft*. *Zeitschrift für Germanistik*, 1993, 391.

¹⁴ Walter Benjamin: *A belső világ krónikája*. Fordította Zsellér Anna. Kijárat, 2020, 16.

¹⁵ Walter Benjamin: *Egyirányú utca / Berliini gyermekkor a századforduló táján*. Fordította: Márton László. Atlantisz, 2005, 9.

utcában [...] arról szól, hogy Walter Benjamin nagyon fontos világnézeti válságon ment keresztül, és megtalálta ezt az egy utat.”¹⁶ Asja Lacis az ajánlást politikailag értelmezi – senki ne is sejtthesse, mi volt köztük. (Az itt következő levél csak egy tervezet; Benjamin mintha vázlatpontokat írt volna fel magának. És nem is Párizsban, hanem a párizsi tartózkodás egy rövid megszakítása során született.)

Monaco [?]. 1935 eleje [?]

Kedves Asja,

nagyon örültem, hogy levelet kaptam tőled. És kitűnőnek tartom, hogy 1) valamit megpróbáltál tenni értem, és 2) erről előre semmit sem szóltál nekem.

Abban a nagyon rossz helyzetben, amelyben most vagyok, az emberek mintha élveznék, hogy olcsó reményeket csöpögtetnek belém.¹⁷ Az ember ennek hatására már olyan érzékeny lesz a reményre, mint egy reumatikus a huzatra. Jó tudni ilyen körülmények között egy olyan emberről, aki nem kelt reményeket, még akkor is, ha sejttem, hogy csak azért nem, mert lusta levelet írni. Ez az ember most te vagy, és ezért kapsz kiemelt helyet az én eléggé elárasztott „lelkemben”. Így a nem-írásod majdnem annyit ért, mint a hangod, amit oly sok év után most újra hallhattam.

Az emigrációs létezésem első két évében, azt hiszem, bizonyítottam az ügyességemet. De eljöhét a pillanat, amikor ezek a bizonyítékok már senkit sem érdekelnek – és engem már most sem érdekelnek. A körülmények, amelyek a tartózkodási helyemet előre nem látható kombinációktól teszik függővé, nagyon megnehezítik a hosszabb távú munkát. És ezt a piac szervezetlensége – amely már csak a szépirodalomnak ad bizonyos játékkeret – is tovább erősíti.

Most jut eszembe, ezzel a levéllel együtt elküldöm neked az egyik utolsó nagyobb munkámat. Talán megjelenhetne Moszkvában, ott számot tarthatna bizonyos érdeklődésre. Cserébe természetesen én is kérem a te könyvedet.¹⁸

Az én munkáim mostanában mind a *Zeitschrift für Sozialforschung*ban jelennek meg. Néhány héten belül fog kijönni a nyelv szociológiájáról szóló dolgozatom. Ebben néhány fontos orosz szerzőt, mint Marrrt és Vigotszkijt is feldolgoztam.¹⁹ A *Háromgarasos regény*ről szóló nagy recenzióm áprilisban jelenik meg.²⁰

Ezt a regényt remélhetőleg olvastad. Azt gondolom, hogy a világirodalomban Swift mellett lesz majd a helye. A nyáron talán megint elmegyek Dániába.

Az egyik barátom, egy radiológus, nemsokára Oroszországba megy, ott szeretne dolgozni. Elküldöm hozzád.²¹

Ha fél éven belül nem talál nekem munkát Oroszországban, akkor megszakítom vele a kapcsolatot. Miközben az egyik legrégebbi barátom.

¹⁶ Asja Lacis: *Revolutionär im Beruf*. Passagen, 1971, 71.

¹⁷ Horkheimer 1934 végén ígért Benjaminsnak egy amerikai ösztöndíjat, de az erre vonatkozó kilátások hamarosan semmivé foszlottak.

¹⁸ Anna Lacis: *Revolutionäres Theater in Deutschland*. Moszkva, 1935.

¹⁹ Walter Benjamin: Probleme der Sprachsoziologie. Ein Sammelreferat. *Zeitschrift für Sozialforschung*, 1935/2.

²⁰ A regény a *Koldusopera* nyomán született 1934-ben Dániában (részben pénzkereseti szándékkal). A megírásában már döntő szerepe volt Brecht új munkatársnőjének, Margarete Steffinnek.

²¹ Egon Wissing, Benjamin nagybátyja és barátja; az Asja Lacisszal való találkozásra nem került sor.

A fiam most megy el Németországból, és Olaszországban fog iskolába járni. Most már nem a feleségemnél lakom, ez hosszabb távon nagyon nehéz. Hamarosan Párizsba megyek, írj oda nekem a húgom címére, amelyet megtalálsz itt a levél végén.

Steffin vajon hol bujdosol? Róla már nagyon régen nem hallottam. Remélem, időközben meggyógyult. Nagyon szeretnék látni a rénszarvasbundádban, és melletted sétálni Moszkva utcáin.

Ez a levél már nem olyan rövid, és ha mindjárt írsz, Asja, akkor rögtön írok egy hosszabbat is.

Gretel Karplusnak

Benjamin a húszas évek vége felé ismerte meg Gretel Karplust, a frissen doktorált kémikusnőt. Karplus szenvedélyes érdeklődéssel fordult Benjamin személye és művei felé; részt vett azokon a megbeszéléseken, amelyeken Benjamin a passzázásokra vonatkozó korai koncepcióját ismertette. Gretel Karplus 1928-tól Adorno menyasszonya lesz, és 1937-ben házasodnak össze. Karplus mindent tudott Benjaminról, a gondoskodó anya szerepébe került. Állandóan aggodalmát fejezi ki Benjamin életkörülményei és életfeltételei miatt. Ő győzi meg az emigráció szükségességéről, és később anyagilag is jelentősen támogatja. De általában két dolog miatt aggodalmaskodik: (1) Benjaminsnak a nagyon szűkös anyagi forrásokkal sikerül-e megélnie Párizsban; és (2) ami számára még ennél is aggasztóbb: az állandóan tervezett Moszkvába való áttelepülés. Mintha pontosan informált lenne az Asja iránti nagy és kudarcba fulladt szerelemről. „Elviselhetőnek tartanád, hogy ma ugyanabban a városban élj, mint Asja, a megváltozott körülmények után? Kérlek, hogy a kérdésemet ne pusztán kíváncsiságnak, hanem igazi aggodásnak tekintsd az olyan dolgokkal kapcsolatban, amelyekre most talán nem is gondolsz. Felkészültél-e a teljesen más életfeltételekre, a lakás, az étkezés és a közlekedési eszközök stb. vonatkozásában?”²² Ezért a gondoskodó beállítottságért Benjamin nagyon hálás volt, talán senkihez nem volt olyan gyöngéd, mint Karplushoz. Ennek beszédes gesztusa az ölelni készülő kar mozdulata.

Párizs, 1935. október 9.

Kedves Felizitasom,

nagyon örültem a részletes beszámolódnak. Igen, ez biztosan nagyon nehéz, ha az ember azt látja maga körül, hogy minden kiürül. De én nagyon boldog lennék, ha az a döntő változás, amiről beszélsz, számodra kilátásban lenne. És ez biztos, hogy előtted fog utoljára alakot öltetni. Az utolsó tudósításaid mindenesetre nem tiltják meg nekem ezt a reményt.²³

Ha azt gondolod, hogy az én megváltozásom – amely még csak ködképként áll a távolban – sokkal bonyolultabb ügy, akkor igazad van. De a vitális belebonnyolódások ecsetelésénél nagyobb felelőtlenség lenne, ha most túl nagy körülte-

²² Gretel Karplus – Walter Benjamin: *Briefwechsel 1930–1940*. Suhrkamp, 2005, 241.

²³ Gretel Karplus ekkor még Berlinben él, az utalás egy korábbi levélre vonatkozik, amelyben a Németországból való menekülés lehetőségeiről beszél.

kintéssel átadnám magam a puszta életlehetőségnek. Hogy ez Nyugat-Európában számomra még sokáig fennmarad-e, azt nem tudom; csak azt tudom, hogy ha ez a helyzet marad, akkor az esélyeim rohamosan csökkenni fognak.

Röviden: amire szükségem van, az nem az, hogy – a végtelenségig redukálható mértékben – támogatásokat kapjak, hanem a munkám szerény, de meghatározott minimális követelményeinek biztosítása. Ha itt minden reményt fel kellene adnom, akkor aligha lenne bátorságom ennek kimondására. De ez pillanatnyilag, azt hiszem, még nincs egészen így. Most például kaptam egy rövid és provizórikus, de mindenképpen pozitív választ Maxtól az expozémra.²⁴ És ami még nem objektív, hanem egyelőre még szintén szubjektív, és lehet, hogy nincs is különösebb súlya, az az, hogy az utóbbi időben a konstrukció fogságába kerültem, amely bizonyos értelemben kiszorítja a dokumentációt, és ezzel egy döntő lépéssel tovább jutottam. Erről sokat kellene mesélnem, és milyen keveset lehet erről írni! De amit elmesélhetnék neked, az – ebben biztos vagyok – az expozét is, amit te is ismersz, új, de részben legalábbis jól ismert fénybe állítaná. A tartalmi dolgokra itt nem tudok kitérni, de azt szeretném elmondani neked, hogy én – ezekben az utolsó hetekben – a mostani művészetben, a művészet mostani helyzetében egy olyan rejtett strukturális sajátosságot fedeztem föl, amely megengedi, hogy a számunkra döntőt, azt, ami éppen most aktuálisan meghatározó a számunkra, fölfedezzem a 19. századi művészet „sorsában” is.²⁵ És ezzel az ismeretelméletemet, amely a megismerhetőség „most”-ja, általad talán nem ismert és általam rendkívül ezoterkusan használt fogalma köré szerveződik, egy különös példán mutattam be. Azt hiszem, sikerült megtalálnom a 19. századi művészetnek azt az aspektusát, amely csak „most” ismerhető meg – korábban nem volt az, és később nem lesz az.

De mindezeket túl nem szeretném elfelejteni, hogy megköszönjem neked a pszichoanalitikus almanachot. Ha te is átlapoztad, akkor biztosan eszedbe jutott, hogy én nagyon könnyen kimondom a bibliográfiai vágyaimat. Mert milyen hasznomra lenne az „Ibsen, a gyógyszerész”²⁶ – bármilyen sok közöm is van a cím-motívumhoz? Igazad van, de nem annyira, mint gondolod. Könyv-dolgokban nem szoktam tévedni. És ha mégis tévedek, akkor ez az „ész csele”, amely mindig a helyeset keresi. Valójában a te küldeményed sokkal fontosabb volt nekem, mint amilyenek az Ibsenről mint gyógyszerészről szóló döntő hírek lehettek volna számomra. Nagyon remélem, hogy elolvastad Freudnak a telepátiáról és pszichoanalízisről szóló tanulmányát,²⁷ amire most akarok rátérni. Ez szerintem csodálatos írás, és lehet, hogy csak azért, mert az ember szeme elé idézi a szerző eléggé nem dicsérhető kései stílusát, ami az igazi közérthetőség mintadarabja. De én valami különösrre gondolok. A meggondolásai során ugyanis Freud megkonstruál – csak úgy futólag, ahogy többször előadja a legjelentősebb gondolatait – egy összefüggést a telepátia és a nyelv között, amennyiben az elsőt a megértetés eszközeként (magyarázatként a rovarállamra utal, amely nem működhethetne a kölcsönös meg-

²⁴ Max Horkheimer ezt írta 1935. szeptember 18-án: „Az ítéletemet csak nagyon gyorsan tudom összefoglalni: az ön munkája kiválóan ígérkezik. Az a módszer, hogy a korszakot a felszín legkisebb szimptomájából kiindulva ragadja meg, ezáltal úgy tűnik, a teljes erejét megmutatja.”

²⁵ Ez a későbbi nagytanulmány, *A műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korában* első említése.

²⁶ Ibsen hat éven át gyógyszerészként dolgozott, illetve gyógyszerészség volt.

²⁷ Freud dolgozatának címe: *A telepátia problémájáról*.

értés nélkül) és filogenetikailag a második előfutáraként tekinti. Itt olyan gondolatokkal találkozom, amelyekkel én már egy ibizai kis tervezetben foglalkozom, amelynek az volt a címe, hogy „A mimetikus képességről”.²⁸ Erről most nem tudok többet mondani, és meglehet, az utolsó találkozásunk során nem meséltem neked semmit erről a töredékről – persze ebben nem vagyok egészen biztos. A dolgozatot elküldtem Scholemnek, aki régóta érdeklődik a nyelvelméleti megfontolásaim iránt, és aki a legnagyobb csodálatomra, anélkül, hogy különösebben értené, el is fogadta azt. És ebből a szempontból a Freud-rész az almanachodban igazi ajándék volt számomra. Köszönet érte!

Remélem, hogy a közeljövőben meg tudok írni egy nyelvelméleti dolgozatot, egy összegző referátum formájában, amely a *Zeitschrift*ben meg is jelenhetne.²⁹ Erről már hallottál tőlem. A saját nézeteim ebben nem kapnak helyet. Habár a tanulmány vége felé egy új miméziselméletet tárgyaltam, amely jól alátámasztja a saját megfontolásaimat.

Most éppen egy kis történetet írok, „Rastelli meséli ...” címmel,³⁰ amelyet a következő napokban szeretnék elküldeni neked.

Türelmetlenül várom, hogy nemsokára Teddie-ről is hallhassak.³¹ Ha már nem tudná a címemet, tőled megkérdezheti. A szállásom azóta, hogy utoljára írtam neked róla, nem változott. Arnold L. ígért nekem pár nagyon fontos bútor-darabot.³² Mivel minden, ami vigasztaló, a szellem szférájában megy végbe, ezért ezt már nem akarom többé elveszíteni.

Szeretnék átkarolni az egyik karommal, amely már régen elfelejtette ezt a mozdulatot.

a te Detlefed

Margarete Steffinnek

Margarete Steffin a harmincas évek elejétől Brecht titkárnője, munkatársa és szeretője volt. Benjamin tehát Brechten keresztül ismerte meg.³³ Walter Benjamin 1936-ban töltött először hosszabb időt Brechtnél, Dániában, a svendborgi kertés házban. Beszélgettek, vitatkoztak, tervezgettek (leginkább egy folyóiratot), sakkoztak és megint csak sakkoztak. Ebben a miliőben ismerkedett meg Benjamin Steffinnel. A fiatal „titkárnő” imádott sakkozni, mint ahogy nagyon szeretett rejtvényeket is fejteni – ez kötötte össze Benjaminsal, és persze a krimik szeretete. Nagyon távolságtartók voltak egymással szemben, még három év után is magázódtak. A beszélgetéseik (nagy valószínűséggel) általában a jövőről szóltak: emigrációs körülmények között ez a szorongásokat jelentette. De külsődlegesen tekintve mindig a munkaprojektokról volt szó; miközben a beszédpozíciók természetesen

²⁸ Lásd *Gesammelte Schriften*, II. 1. kötet, 210–213.

²⁹ Lásd Walter Benjamin: Probleme der Sprachsoziologie. *Zeitschrift für Sozialforschung*, 1935, 248–268.

³⁰ Megjelent: *Neue Zürcher Zeitung*, 1935. november 6.

³¹ Adornót nem sokkal korábban nagy csapás érte, meghalt a nagynénje, Agathe, aki döntő szerepet játszott a nevelésében. Lásd Gretel Karplus 1935. október 2-i levelét.

³² Arnold Levy-Ginsberggről van szó, aki doktorált művészettörténész volt, a feleségével, Millyvel Benjamin utolsó korszakának legközelebbi barátai közé tartoztak.

³³ Benjaminsal Brechtel Asja Lacis ismertette meg, a Capri szigetén való viharos találkozásuk után, 1924 novemberében.

nem voltak teljesen szimmetrikusak. (Habár ma már tudjuk: Steffinnek oroszlánrésze volt a Brecht középső korszakába tartozó nagy művek megalkotásában.) A lényeg mindenestre az egymás szorongásaiba való betekintés volt – így nagyon intim barátság jött létre köztük. Egy képbe sűrítve: ülnek egymás mellett, rejtvényt fejtenek: a saját maguk és a másik szorongásait próbálják megismerni és feloldani. (Az alább közölt levél megírása után két évvel már mindketten halottak: Benjamin negyvennyolc, Steffin harminchárom évet élt.)

1939. júniusa

Kedves Grete,

tizennégy nappal ezelőtt tértem vissza a burgundi ciszterci kolostoromból. Az ottani tartózkodásom nagyon hasznos volt ugyan a csodás könyvtárnak köszönhetően, de ettől a nyereségtől eltekintve, szó szerint és minden más értelemben is, az ott-tartózkodásomat elmosta az eső. Hiányoztak az emberek, akikhez igazodhattam volna; vagy ha voltak is ilyenek, az adott atmoszférában nem tudtak érvényesülni. Ez lehetett a helyzet egy Stenbock-Fermor nevű hölgy esetében. Brecht talán emlékezni fog rá, a férje neve alapján. Röviddel Hitler hatalomra jutása előtt közzé tett egy kommunista riportot a bányászok életviszonyairól.³⁴

A kolostor környékén mintegy két tucat spanyol harcos élt. Nem tudtam együttérezni velük; Frau Stenbock-Fermor tartott nekik kurzusokat. Mivel ő nagyon érdeklődött Brecht iránt, ezért a visszatértem után néhány napra elküldtem neki a *Furcht und Elendet*,³⁵ és ő a spanyol brigád tagjainak (általában németek és osztrákok voltak) ebből olvasott föl.

„A legnagyobb hatást – írta nekem – a krétakereszt, az elbocsájtott, a munkaszolgálat és a munkás órája gyakorolta; és mindent igaziként és egyszerűként érzékelték.”

Amikor Ön kézhez veszi e sorokat, már biztosan tudni fogja – mert Stockholm folyóiratokkal biztosan jobban el van látva, mint Svendborg –, hogy a *Nouvelle Revue Française* júniusi számában megjelentek részletek a ciklusból, Pierre Abraham fordításában. Összességében hat vagy hét; én eddig csak a könyvtárban tudtam belenézni. Azt hiszem, a fordítások nagyon jól sikerültek. A *Nouvelle Revue Française* egy rövid, meglehetősen egyszerű lábjegyzetet közöl. Eszerint Brecht a költője az *opéra de quatre sous*-nak és a *sept péchés capitaux*-nak.

Szeretnék még írni néhány szót a verskommentárjaimról is.³⁶ Nem a *Maß und Wertben* fognak megjelenni; ennek a folyóiratnak – mindjárt miután Ön megírta nekem, hogy a *Wort* eltűnt – írtam egy új dolgozatot Brecht dramaturgiájáról.³⁷ Valószínűleg rövid időn belül meg fog jelenni. Ha Brecht megtenné nekem azt a

³⁴ Alexander Graf Stenbock-Fermor: *Meine Erlebnisse als Bergarbeiter*, 1929.

³⁵ *Furcht und Elend des Dritten Reiches* (Rettegés és inség a Harmadik Birodalomban) – ebben az időben még csak kéziratként létezett.

³⁶ Csak posztumusz jelent meg: *Schriften*, II. kötet, 351–372.

³⁷ Was ist das epische Theater?

szívességet, hogy ő küldi el az *Internationale Literatur*nak, akkor annak nagyon örülnék. Nem arra gondolok, hogy ezt a kommentárban tárgyalt versek szerzőjének kellene megtennie, hanem inkább a *Wort* szerkesztőségének a nevében, amelynek a kéziratai között az én tanulmányom is megtalálható. (Egyelőre képtelenesen beszélek, mert Erpenbecknek nem küldtem el a kéziratot, csak Önnek.) De bárhogy is legyen, Brecht kapcsolatban áll az *Internationale Literatur*tal, én pedig nem. Azt hiszem, Brecht könnyen megkérdezhetné, hogy az ilyen kommentárok érdekelnék-e az embereket. Ha nem akarja ő maga beküldeni őket, akkor megkérhetné a szerkesztőséget is, hogy tőlem rendeljék meg őket.³⁸ Ez mindent megkönnyítene, nekem nagyon nehezemre esne kezdeményezni valamit az *Internationale Literatur*nál. Kérem, írjon nekem erről.

A „Baudelaire” kapcsán egyelőre nincs mit mesélnem; a New York-iak átdolgozást kértek. A kézirat átdolgozott alakja, amely tartalmazná a döntő javításokat, már régen kész lenne, ha a munkakörülményeim nem lennének ilyen irgalmatlanul rosszak. Nem vagyok nagyon érzékeny a zajra, de állandóan olyan feltételek közepette létezem, amelyek fennállta esetén egy igazán zajérzékeny ember egyetlen sort sem tudna papírra vetni. Most a nyáron, amikor a teraszomon egy időre ki tudtam kapcsolni a lift zaját, egy szemben lévő balkonra (amihez egy szűk folyosó vezet) beköltözött egy léhűtő festő, aki egész nap csak úgy önmaga elé fütyörészik. Én általában úgy üldögélek az asztalomnál, hogy beton-, paraffin- és gyantarakományok vannak a fülemben, de ez semmit se segít. Ennyit tehát a „Baudelaire”-ről, de ebben az ügyben feltétlenül szeretnék előrébb jutni.

Mint mindig, amikor a munkám nagyon sürgős lesz, elkezdek haszontalan dolgokkal foglalkozni. A francia forradalom százötvenedik évfordulója alkalmából csináltam egy kis montázst – a levél-könyvem mintájára –, amellyel meg akartam mutatni a francia forradalom hatását a kortárs és a későbbi német írókra. Eközben felfedeztem egy olyan tényállást, amelyet a német irodalomtörténet jó száz éven át elkendőzött. Képzeld el a megrökönyödésemet, amikor az alaposabb olvasmányok alapján megállapíthattam, hogy Klopstock *Ódáinak* második kötete, amely a későbbieket tartalmazza, legalább egyötödében a francia forradalommal foglalkozik.

Nagyon ritkán jutok emberek közé; és ha nem, akkor a *Versuche* tanulmányozásával foglalkozom. Így Dudowot is már régen nem láttam; de tegnap azt hallottam Kracauertól, hogy nincs jól.³⁹

³⁸ *Svendsborger Gedichte*, 1939.

³⁹ Ekkoriban mindketten Párizsban éltek: Slatan Dudow, bolgár filmrendező, Brecht munkatársa volt a *Gewehre der Frau Carrar* című darabban, Siegfried Kracauer pedig a *Frankfurter Zeitung* feuilletonrovatának főszerkesztője volt a húszas évek második felében, itt szoros munkakapcsolatba került Benjaminsal. A *Versuche* Brecht műveinek kiadására szolgáló füzetsorozat volt; voltak összevont számok, különszámok, mégis általában harminchét számot tartanak nyilván, amelyeket majd a háború után tizenkét önálló kötetben jelentettek meg. Eredetileg a füzetek a Suhrkamp Verlagnál jelentek meg, a tándrámák korszakától kezdődően. Az első megjelent darab a *Der Ozeanflug* volt, amely 1929-ben született, és Kurt Weill írta hozzá a zenét (Brecht munkatársa ekkor még Elisabeth Hauptmann), és nagyjából a náciizmus és az emigráció vetett véget a sorozatnak. Benjaminsnak nagyon tetszett az önálló könyvsorozat ötlete, de még inkább a címe: kísérlet. Ez szerinte kiválóan jellemzi Brecht alkotói habitusát (és nem az epikus színház vagy valamilyen más címke). Ezért ő ezzel a címmel írt Brechről: *Versuche über Brecht*.

Azt hiszem, sikerült megfejtenem a kis dohánycsomagok titkát. Nem szabad átkötni őket. Akkor mennek át, mint egy érték nélküli kis csomag, ha egyszerű borítékban küldi el, egy gemkapoccsal összefogva. Megpróbálná Ön ezt még egyszer? Nagy öröömre szolgálna.

Szorgalmasan tanul svédül? Írjon hamarosan! Szívélyesen üdvözi az Ön

Walter Benjaminja.

PS. I. Karl Kraus mégis túl korán halt meg. Hallja: a bécsi gáztársaság leállította a zsidóknak való gázszolgáltatást. A zsidó lakosság gázfogyasztása a gázcég számára veszteséget okozott, mert éppen a legnagyobb fogyasztók nem fizették ki a számláikat. A zsidók ugyanis a gázt elsősorban öngyilkossági célokra használták.

PS II. A *Versuche* már teljesen megvan nekem, a 15-16. számig – már csak az a szám hiányzik, amelyben a *Dreigroschenprozess* szerepel. Meg tudná ön ezt szerezni nekem Brechtől? És meg tudná nekem mondani, hogy napvilágot látott-e a *Spitzköpfe* a *Versuchében*?⁴⁰ Egyáltalán jelent meg még valami a 15-16. szám után?

Fordította és a felvezető szövegeket írta: WEISS JÁNOS

⁴⁰ *Versuche* 8. szám; 1933-ban még betördelték, de nyomtatásra és kiszállításra már nem került sor.